

Tom Ericsson

I skuggan av storstrejken. Krigsmakten och den militära föreningsrätten

Inledning

Ett av de mest kännetecknande dragen i industrialiseringen och urbaniseringen var den fullständiga förändringen av den yrkesverksamma befolkningens sammansättning. Genom en långt driven arbetsuppdelning och specialisering skapades helt nya förutsättningar för framväxten av en stor grupp löntagare, nämligen tjänstemännen. Tjänstemannakårens utveckling gjorde sig speciellt märkbar inom industrin och stats- och kommunalförvaltningen. Trots den stora ökningen av tjänstemän som skett sedan sekelskiftet – från ca 164 000 till 1,3 miljoner år 1965 – och den alltmer betydelsefulla roll som tjänstemännen fått i vårt samhälle har forskningen kring denna löntagargrupp varit mycket liten.¹

I den forskning som bedrivits kring den fackliga tjänstemannarörelsen betonas mycket starkt den stora skillnaden mellan tjänstemännens och arbetarnas organisationssträvanden. Man har gjort gällande att tjänstemännen intog en mycket gynnsam ställning och därför inte behövde värna sina intressen med fackliga medel och ännu mindre att ge sig in på någon form av samhällsomstörtande verksamhet. Tvärtom skulle tjänstemännen genom sin sociala härkomst och ställning ha känt sig solidariska med samhället och tjänstemännen har snarast betraktats som den statliga överhetens och de privata företagens förtroendemän.

Denna generella bild möter oss i såväl svensk som internationell forskning. Den bygger på uppfattningen, att tjänstemännen som representanter för medelklassen hade tillägnat sig dess idéer och attityder, t ex individualism istället för kollektivism. Som en följd av detta synsätt var tjänstemännen mer intresserade av att lyckas i den individuella karriären än att tillgodose de gemensamma sociala och ekonomiska behov man hade som grupp.² Denna koppling mellan begreppen medelklass och tjänstemän drivs av vissa forskare så långt att de blir synonyma.³

Genombrottet för den moderna tjänstemannarörelsen i Sverige förlades av en äldre forskning till en nämligen sen tidpunkt, nämligen perioden från krisåren under första världskriget och framåt.⁴ Dessa slutsatser har emellertid reviderats av nyare forskning, som genom undersökningar av tjänstemannaorganisationer under 1800-talet och begynnelsen av 1900-talet kunnat påvisa att dessa både vad gäller syfte och

former för verksamheten hade sådana karakteristika som brukar förknippas med fackföreningar.⁵

När det gäller de fackliga strävandena bland tjänstemännen har de första organisationssträvandena inte betraktats som fackföreningar utan mer som yrkessammanslutningar, vars främsta mål var att stärka kårens sammanhållning.⁶ Detta synsätt är emellertid felaktigt, ty om samma kriterier skulle tillämpas på den tidiga arbetarrörelsens fackliga organisationssträvanden skulle i många fall de organisationer som bildades under 1800-talets sista årtionden inte vara att betrakta som fackliga sammanslutningar.

I dessa båda fackliga rörelser tidiga historia finns alltför många likheter, både med avseende på intresseinriktning och organisationsuppbyggnad, för att det skall kunna motiveras att den ena betraktas som facklig under det att den andra ges beteckningen yrkessammanslutning.⁷ Av betydelse i denna uppsats är emellertid att de tjänstemannaorganisationer som behandlas här i högsta grad av samtiden betecknades som fackföreningar och som sådana betraktades som ett hot mot arbetsgivaren – krigsmakten – och den där ledande gruppen – den svenska officerskåren.

Utgångspunkter

Syftet med denna uppsats är bl a att visa att den tidiga tjänstemannarörelsen hade att kämpa med samma problem som de till LO anslutna arbetarorganisationerna. I samhällets och arbetsgivarens inställning till organisationssträvandena bland de lägre militära befälskåren möter vi argument som vi känner igen från den tidiga arbetarrörelsens fackliga historia.

De tjänstemannaorganisationer som behandlas i denna uppsats är inte de som vi vanligtvis förknippar med en tidig facklig aktivitet. Åtminstone inte vid den tidpunkt som här berörs – året för storstrejken 1909. Att Sveriges Underofficersförbund (SUOF) och Svenska Underbefälets Riksförbund (SUBR) år 1909 utkämpade en för dessa organisationer och den statliga tjänstemannarörelsen betydelsefull föreningsrättslig strid är inte allmänt bekant.

I förhållande till andra grupper av stats- och privat tjänstemän är de lägre militära befälskåren i viss mån speciella, dels p g a sina relationer till officerskåren, dels p g a den historiska traditionen. För det första fanns betydande skillnader mellan officerarna och det lägre befälet ifråga om social rekrytering och yrkesutövning. Dessa skillnader var större än i många andra arbetsorganisationer. För det andra var samtidigt den militära organisationen mer homogen. De anställda hade oavsett ställning inte sin lojalitet knuten till de i kollektivet ingående medlemmarna, utan till staten, varför fackliga strävanden skapade konflikter, ty lojaliteten överflyttades från kollektivet till enskilda grupper.

För att förstå de lägre befälskårens organisationsbildande måste en kort redogörelse företas som tar sin utgångspunkt i försvarsbeslutet 1901.

Försvarsbeslutet 1901 och de lägre befälskåren

Orsaken till underbefälens och underofficerarnas föreningssträvanden står främst att finna i försvarsbeslutet 1901, då indelningsverket avskaffades till förmån för en ökning av den allmänna värnplikten. Gemensamt för de bägge befälskåren var att de fick en försämrad social ställning. Indelningsverket hade till skillnad från de värvade trupperna inneburit något positivt för de lägre befälskåren. På det lokala planet – ute i byarna – åtnjöt både underofficerare och underbefäl en aktad social ställning. I bygemenskapen intog de ofta ledande poster, som lokalbefolkningens språkrör gentemot myndigheterna. Genom försvarsbeslutet miste kåren den lokala förankringen genom att det sociala kontaktnätet slogs sönder som en följd av kasereringen. Istället fick de lägre befälskåren ikläda sig den otacksamma roll som de värvade trupperna hade inpräglat hos människorna i städerna.⁸

För underbefälet tedde sig situationen efter försvarsbeslutet mer ogynnsam än för underofficerarna. Genom försvarsbeslutet organiserades underbefälet i den sk volontärinstitutionen och anställningstiden begränsades för obefordrad volontär till 28 års ålder eller 6 tjänsteår och för befordrad volontär – furirs grad – till 32 års ålder. Efter denna tid upphörde den militära anställningen obönhörligen. För ett litet fåtal av underbefälet fanns emellertid möjligheter till underofficersbefordran. Först i och med inrättandet av Arméns Underofficersskola 1925 ökades möjligheterna för underbefälet att bli underofficer och officer.

Osäkerheten i anställningen satte också sin prägel på den fackliga verksamheten. Förbättrade anställningsförhållanden inom krigsmakten fick en hög prioritet i den fackliga intresseartikuleringen.⁹ Anställningsförhållandena satte också sina spår i rekryteringen av underbefäl. Få ville ta anställning i vetskap om att den bara skulle bli en kort parentes i det yrkesverksamma livet och vars nytta för det fortsatta arbetslivet var diskutabel.¹⁰ För underbefälet medförde detta att man kom att ställa krav på att statsmakten skulle underlätta övergången från den militära banan till den civila. Detta krav intog länge en framskjuten plats i den fackliga verksamheten och går allmänt under benämningen *civilanställningsfrågan*.¹¹

För underofficerarna var dessa frågor inte av samma intresse, eftersom de hade långtidsanställning med pension. Lönefrågor, sociala frågor och anställningsfrågor, som möjligheter för underofficer att bli officer, prioriterades högre.¹²

För krigsmakten innebar försvarsbeslutet 1901 att stora svårigheter uppstod ifråga om rekryteringen av volontärer. Benägenheten att ta anställning visade sig tidigt ha ett klart samband med konjunkturerna på den civila arbetsmarknaden. En gynnsam situation på den civila arbetsmarknaden skapade problem för krigsmakten ifråga om rekryteringen av volontärer och vice versa.¹³ År 1909 medförde därför ur krigsmaktens synpunkt ett ur rekryteringshänseende gott år. Vakanserna inom underbefälsgraderna sjönk från att ha varit omkring 30 % till 15 %. Ett liknande förhållande möter oss under första världskrigets början. Som en konsekvens av de »dåliga tider» var också avgången från krigsmakten låg, medan den under »goda tider» ökade. För SUBR var det därför av betydelse att betona kravet på en fastare anställningsform, då denna var av vikt för omsättningen inom kåren. En låg medlemsomsättning möjliggjorde en fastare organisation och ett ökat fackligt engagemang.

De militära fackföreningarnas uppkomst

Sveriges Underofficersförbund och Svenska Underbefällets Riksförbund bildades 1907 respektive 1908. Båda förbunden hade från början en klart facklig karaktär. Förutom den rent fackliga verksamheten, i vilken förekom tillvaratagandet av medlemmarnas ekonomiska intressen, förekom liksom hos den tidiga fackliga arbetarrörelsen andra viktiga verksamhetsformer av mer ideell art. Bildningsaspekten, att höja kårens »intelligens och vetande», intog en framskjuten ställning liksom nykterhetsarbetet.¹⁴

Vid en jämförelse mellan å ena sidan de militära organisationerna och å andra sidan arbetarorganisationerna framträder också betydande skillnader. Dessa skillnader var emellertid en funktion av yrkesrollen, dels betonade de lägre befälskårerna att man verkade mot den antimilitära propagandan, dels framhölls betydelsen av aktiviteter som knöt an till militäryrket, såsom idrott och skytte.¹⁵

Efter denna bakgrundsteckning skall vi gå över till huvudproblemet i denna uppsats – den föreningsrättsliga striden år 1909.

Föreningsrättsstridens uppkomst och förlopp

I samband med bildandet av SUBR i oktober 1908 framkom att översten vid Livgardet till häst (K1) – Erik Oxenstierna – förbjudit de av honom underlydande korpralerna att tillhöra SUBR. Oxenstiernas agerande utlöste en omedelbar reaktion hos underbefålet. I samband med inbjudan till SUBR:s konstituerande möte vände sig tidningen Drabantens redaktör P W Ståhl i ett öppet brev, vilket publicerades i tidningen, till regementscheferna i Stockholm.¹⁶ P W Ståhl betonade mycket starkt, att SUBR inte var avsett att bli »en makt, som skulle sätta sig upp mot befålet».¹⁷ I samma anda påpekades dock lika starkt att ett förbud att organisera sig, omedelbart skulle leda till att alla underbefäl tog avsked kommande november.¹⁸ Det senare uttalandet måste från officershåll ha betraktats som ett synnerligen allvarligt hot, som knappast förbättrade förhållandet mellan officerare och underbefäl. Ståhls uttalande anfördes också sedermera av Oxenstierna som ett bevis på förbundets lagöverträdelse.¹⁹ Dessutom var de rent militära följderna av ett dylikt hot uppenbara.

Det skulle emellertid dröja till vårvintern 1909 innan överste Oxenstiernas agerande blev allmänt känt. Upprinnelsen var en artikel i Stockholms Dagblad (StD) den 21 februari 1909. I artikeln påstods att överste Oxenstierna redan den 8 september 1908 förbjudit underofficerarna vid K1 att tillhöra det år 1907 bildade SUOF.²⁰ Händelsen hade således inträffat innan ett liknande förbud delgivits underbefålet.

Artikeln i Stockholms Dagblad väckte många känslor och framför allt den dåvarande liberale partiledaren Karl Staaffs. Staaff beslöt att anmäla Oxenstierna till JO. Motivet för Staaff var, att det enligt honom inte fanns något lagrum som förbjöd föreningsbildande.²¹ JO infortrade därefter en förklaring från översten. I Oxenstiernas förklaring till JO motiverar han inte bara sitt ställningstagande till förbudet utan han framlägger också sina personliga synpunkter på organisationssträvandena bland det lägre befålet.

Förklaringen är ur många aspekter intressant, då den utgör ett viktigt samtida dokument över förhållandena inom krigsmakten. Den väg mot en ökad demokrati inom krigsmakten, som införandet av den allmänna värnplikten avsåg att öppna vinner inget gehör i Oxenstiernas argumentering. Tvärtom är dokumentet en spegel av det militära klassamhället. I sin förklaring till JO hävdade Oxenstierna, att han inte förbjudit underofficerarna att tillhöra SUOF. Däremot hade han fäst deras uppmärksamhet på att underofficerskongressen 1908 diskuterat frågor som stod i strid med strafflagen för krigsmakten. Den paragraf som Oxenstierna åberopade sade följande: »Håller krigsfolk sammankomst för rådplägning i ämnen, genom vilkas avhandling fruktan, misströstan eller missbelåtenhet kan hos krigsfolket utbredas såsom: om faran eller olämpligheten av krigsföretag eller annan tjänsteförrättning, därtill befallning är given eller förväntas; om vådan av den ställning, vari krigsmakten eller någon del därav sig befinner; om förmans förhållande eller åtgärder; om otillräckligheten av lön, beklädnad eller underhåll; eller om annat dylikt» straffas etc.²²

Detta var hans rättsliga motivering men det verkliga syftet bakom Oxenstiernas handlande framkommer dock i hans personliga syn på fackföreningssträvandena hos det lägre befälet. Orsaken till varför han vidtagit skilda åtgärder – förmaning respektive förbud – ifråga om de lägre befälskårernas organisationstillhörighet var, att SUBR i högre grad än SUOF kunde förmodas befatta sig med frågor av politisk eller ekonomisk art. Underbefälet hade enligt Oxenstierna p g a sin korta anställningstid större skäl att agera politiskt eller fackligt. I förlängningen kunde detta leda till att underbefälet vid ett givet tillfälle förde fram sina ekonomiska intressen i strid med statsintresset. Åberopandet av statsintresset var ett vanligt konservativt argument hämtat från den s k organismteorin, men sannolikt var det inte detta hot som de lägre befälskårernas fackliga engagemang skulle innebära.

Fackliga krav på en ökad demokratisering inom krigsmakten var ett direkt hot mot officerskårens privilegierade ställning. De lägre befälskårernas fackliga strävanden och den samtidigt inledda demokratiseringsprocessen hotade inte bara att bryta ner det civila klassamhällets skrankor, utan också det militära klassamhället.

Överste Oxenstierna kunde också åberopa tjänstgöringsreglementet för armén för sin ståndpunkt, ty fackliga strävanden kunde skada ordningen vid regementet och för det var Oxenstierna som regementschef ansvarig.²³

JO fann emellertid att överstens förklaring var otillräcklig, varför JO förde målet vidare till Krigshovrätten. JO anförde bl a att »Sveriges grundlag innehåller icke någon föreskrift angående föreningsfrihet. Denna medborgerliga rättighet är ej heller garanterad i någon i allmänna lagen uttalad grundsats. Anledningen till lagens tystnad uti ifrågavarande avseende är uppenbar: föreningsfriheten har ansetts självklar såsom hörande samman med svenska folkets urgamla frihet.»²⁴

I maj kom utslaget i Krigshovrätten, varvid åtalet mot Oxenstierna ogillades av rättens militära ledamöter general H Gadd, kommandör C O F Ljungquist, överste C Rosenblad samt överstelöjtnant C A Fock.

Den civile ledamoten krigshovrättsrådet A G Berencreutz ansåg dock att Oxenstierna borde fällas för tjänstefel.²⁵ Krigshovrättens utslag medförde att JO uppdrog

åt Krigsfiskalämbetet att fullfölja JO:s talan mot Oxenstierna. Denna gång fördes målet upp i Högsta Domstolen. I september 1909 avkunnade HD sin dom, i vilken Oxenstierna ansågs ha överskridit sina befogenheter, men likväl ansågs detta inte behöva medföra åtal för tjänstefel.

I det föregående har föreningsrättsstridens rättsliga förlopp följts. Innan vi går över till att studera de reaktioner som denna rättsprocess utlöste är det nödvändigt att knyta samman denna fråga med en samtidig riksdagsfråga, vilken gällde underofficerskårens rätt att fungera som remissinstans. Båda dessa frågor belyser spänningen inom krigsmakten mellan officerskåren och de lägre befälskåren.

SUOF inför riksdagen

Till följd av en av Sven Palme (lib) väckt motion om underofficers befordran till officer hade den liberale AK-ledamoten Erik Palmstierna, å ett av AK:s tillfälliga utskotts vägnar kontaktat SUOF för att höra förbundets åsikt i denna fråga. Kontaktman hos SUOF var dess ordförande fanjunkare Ekström vid K1.²⁶ Palmstiernas åtgärd blev upphovet till en lång och segsliten debatt, som i mångt och mycket liknar den som fördes kring föreningsrättsfrågan. Den formella orsaken till debattens uppkomst var, att man från konservativt håll och högre militärt håll ansåg att Palmstierna överskridit de befogenheter som tillkom ett utskott. Enligt de konservativa och den högre militära ledningen hade Palmstierna brutit mot RO, närmare bestämt dess § 46. I denna sades att utskottet först måste inhämta Kungl Maj:ts befallning innan SUOF kunde höras, vilket inte hade skett.²⁷ I den debatt som kom att föras gällde frågan inte endast tillämpningen av RO utan i lika hög grad de lägre befälskårens rätt att påverka sin sociala och ekonomiska situation genom att få möjligheter att artikulera sina åsikter som remissinstans.

Initiativet till att anmäla Palmstierna kom från militärt håll, nämligen från den i föreningsrättsstriden bekante överste E Oxenstierna. I en skrivelse till chefen för 4:e arméfördelningen, tillika kommandanten för Stockholms garnison, generallöjtnant C Warberg, anmäldes Palmstierna. Arméfördelningschefen vidarebefordrade ärendet till krigsminister O B Malm, vilken i sin tur underrättade statsminister Arvid Lindman. Följden blev att en generalorder utgick, i vilken förbud utfärdades för underofficerskåren att utlämna uppgifter till riksdagens ledamöter.²⁸

Krigsministerns beslut utlöste dels en konstitutionell strid dels ett fortsatt militärt engagemang i största hemlighet. Den konstitutionella striden fortsatte med att man från liberalt håll interPELLERADE i frågan. Den liberale riksdagsmannen G Sandström, tillika ordförande i det berörda utskottet, inlämnade en interpellation, vars tillkomst-historia är synnerligen intressant. Palmstierna ger i sina memoarer en bild av interpellationens tillkomst, som ytterligare förstärker sambandet mellan denna fråga och föreningsrättsstriden. Avsikten var att Sandström och Palmstierna skulle författa interpellationen, men deras formuleringar var enligt partiledaren Staaff inte tillräckligt slagkraftiga. Karl Staaff tog därför över skrivandet, men överlät åt Sandström att signera interpellationen.²⁹

Staafts engagemang i dessa frågor vittnar om att man från liberalt håll var synnerligen angelägen att föra de lägre befälskårernas talan, eftersom frågorna knöt an till liberalernas krav på ökade fri- och rättigheter. Men det är också en aning förvånande att den man som stod bakom de s k Staafflagarna år 1906, vilka förbjöd mötes- och broschyrverksamhet inom krigsmakten, nu indirekt möjliggör en ökad facklig aktivitet inom krigsmakten. I riksdagsfrågan var Staaft givetvis angelägen att dels näpsa regeringen Lindman dels hävda riksdagens auktoritet gentemot Kungl Maj:t. Interpellationsdebatten som följde, den dittills längsta, fick till följd att tre ministrar avgick, då de inte kunde förlika sig med Arvid Lindmans ståndpunkt.³⁰

Den militära ledningen och fallet Palmstierna

Palmstiernas åtgärd att höra SUOF i befodringsfrågan medförde en febril aktivitet bland det högre militära befälet inom Stockholms garnison. Vid Stockholmsregementena och kårerna genomfördes ett flertal förhör, där den högre militära ledningen försökte få klarhet i vad som behandlats mellan Palmstierna och underofficerskåren. I ett antal skrivelser märkta »förtroligt», vilka förvaras i KrA, kan vi följa denna fråga.³¹ I skrivelserna, vilka skickats till chefen för fortifikationen och chefen för 4:e arméfördelningen, generalerna G Bergman och C Warberg, redogör regements- och kårcheferna för de förhör de haft med personal ur underofficerskåren. Utgången av förhören har sedan vidarebefodrats till krigsminister O B Malm.

Regementscheferna intresserade sig framför allt för hur Palmstierna gått tillväga för att komma i kontakt med respektive underofficerskår och när och var eventuella möten ägt rum. Från de flesta regementen kan vi konstatera att ingen kontakt tagits mellan berörda underofficerskår och Palmstierna. I de fall Palmstierna haft kontakt med någon underofficerskår framgår det att kontakten varit tämligen ytlig.³² Undersökningarna är intressanta ur framför allt två aspekter. För det första företas undersökningarna efter det att förbudet utfärdats. Förbudet kom fredagen den 19 februari och dessa förhör har skett med början 22 februari.³³ Innan omständigheterna klargjorts kring Palmstiernas förhållanden anser sig krigsministern ha fog för ett förbud. Ett synnerligen märkligt beslut. För det andra ger knappast förhören ur militär synpunkt något underlag för krigsministerns ingripande, ty regements- och kårcheferna rapporterar ingenting som skulle kunna ligga Palmstierna eller SUOF till last.

Det måste således finnas andra orsaker bakom krigsministerns handlande än värnandet om RO. Möjligheten att underofficerskåren skulle få ett inflytande i militära frågor, vilka dittills varit reserverade för officerskåren, måste ha utgjort det största hotet. Hans Meijer har i sin gradualavhandling visat, att officerskåren vid sekelskiftet mycket starkt betonade att militära spörsmål var frågor som måste handläggas av fackmän – officerare – och att all inblandning från lekmännens sida i utredningar gällande krigsmakten var av ondo.³⁴ En inblandning av de lägre befälskårerna i beslutsfattandet kring militära spörsmål förstärkte ytterligare denna uppfattning samtidigt som officerskårens ställning gentemot det lägre befälet hotades.

De lägre befälskårens reaktion

De lägre befälskårens synpunkter i föreningsrättsstriden och utskottsfrågan framträder tydligast i förbundens respektive tidningar, Drabanten och Svensk Underofficerstidning. Av dessa tidningar är Drabanten – underbefällets tidningsorgan – den mest aggressiva medan Svensk Underofficerstidning håller en mer hovsam ton, dock med udden riktad mot officerskåren, vilken försökte hålla tillbaka kårens demokratiska rättigheter.

I tidningen Drabanten angrep man i mycket häftiga ordalag Oxenstierna för de förklaringar han givit JO. Tidningen menade att översten gjorde skillnad mellan kårens rätt att bilda fackliga sammanslutningar, där underofficerskåren åtnjöt ett större förtroende än underbefälet. Oxenstierna betraktades av Drabantens redaktör P W Ståhl, som »egensinnig» och »hänsynslös . . . gentemot sina underlydande».³⁵ I en artikel under rubriken »Inför avgörandet» försökte P W Ståhl klargöra för läsarna – främst officerskåren – den programpunkt i förbundets stadgar som Oxenstierna hade åberopat som stridande mot strafflagen för krigsmakten, nämligen att förbundet skulle verka för att »tillvarataga underbefällets ekonomiska intressen». P W Ståhls uttalande kan emellertid knappast ha tillfredsställt förbundets belackare, eftersom svaret inte är särskilt övertygande. Avsikten med denna programpunkt var, enligt Ståhl, inte att upplysa underbefälet om deras ekonomiska situation utan att upplysa allmänheten! Förklaringen förefaller vara mindre genomtänkt, men måste ses mot bakgrunden av att detta var den enda programpunkt som kunde anges som stridande mot strafflagen för krigsmakten.³⁶

När JO beslutat att väcka åtal mot Oxenstierna var tidningen Drabanten snar att konstatera att förbundets existensberättigande var erkänt.³⁷ Glädjen var dock kortvarig, ty när Krigshovrättens utslag tillkännagavs var tongångarna mer mollstämda. Enligt Drabanten skapade domen kaos. Skälet härtill var, enligt P W Ståhl, att ingen militär förening kunde garantera att man i framtiden inte skulle befatta sig med otillåtna spörsmål. I Krigshovrättens motivering hette det, att det stod krigsman fritt att ansluta sig till varje förening, så länge som föreningen inte verkade för ändamål, vilka stred mot lagen.³⁸

Högsta Domstolens utslag mottogs däremot av Drabanten med stor tillfredsställelse och som ett tecken på att föreningsrätten var erkänd. »Visserligen ha vi icke själva framkallat detsamma (Drabanten betecknar HD:s dom som prejudicerande), men vi kunna dock inte annat än känna oss nöjda över att veta vad vi ha att rätta oss efter.»³⁹

Som tidigare nämnts var underofficerskåren mer återhållsam i sina kommentarer. I Svensk Underofficerstidning ägnades det största utrymmet åt utskottsfrågan. Tidningen ansåg att anmälan mot Palmstierna och förbudet för underofficerskåren att delge utskottet sin syn i befodringsfrågan, som ett sätt för officerskåren att hålla underofficerskåren nere. Beslutet väckte enligt Svensk Underofficerstidning »förstämning och bestörtning». Vidare konstaterade tidningen att det var dags att underofficerskåren inte längre betraktades som »en maskin utan en tänkande varelse», vars demokratiska rättigheter inte fick begränsas. Beslutet innebar en »björntjänst» mot försvarsväsendet och en »förolämpning» mot underofficerskåren.⁴⁰

Vi kan klart se i underofficerarnas argumentering den konflikt som fanns mellan de lägre befälskårerna och officerskåren. Klyftan var sannolikt störst mellan underofficerare och officerare, ty inom underofficerskåren fanns det, till skillnad från förhållandena inom underbefälskåren, militärer som verkat inom krigsmakten i flera tiotals år. Dessa var betydligt äldre än många officerare och de ville ha sitt yrkeskunnande och ansvarskännande erkänt. Istället blev man nu behandlade som barn.

I Svensk Underofficerstidning följdes också den rättsliga behandlingen av »fallet Oxenstierna» med stort intresse. Efter Krigshovrättens dom konstaterade tidningen, att den var »överraskande fastän man egentligen ej kunde vänta sig annat». ⁴¹ Tidningen lade tonvikten vid den civila ledamotens åsikter, varvid man konstaterade följande: »Eklatant bevis på militärdomstolens ovederhäftighet och hovrättsrådet Berencreutz' uppfattning sticker så mycket mera bjärt av gent emot den militära rättsuppfattningen». ⁴² Som vi skall se längre fram är ordvalet snarlikt det som förekom i vänsterpressen.

För att ytterligare understryka att Krigshovrättens utslag grundade sig på ett skyddande av officerskårens intressen, betonade Svensk Underofficerstidning, att i nästa instans – Högsta Domstolen – var sammansättningen en helt annan. ⁴³ Ett genomgående tema i Svensk Underofficerstidnings argumentering var att officerskåren försökte skydda sina privilegier. Tidningen hävdade att underbefälet hade försvarsväsendets bästa för sina ögon och inte det motsatta, som officerskåren menade. ⁴⁴ När HD:s dom tillkännagavs var tidningen nöjd över beslutet, men irriterades över den konservativa pressens kommentarer. Tidningen menade att de farhågor som den konservativa pressen basunerade ut var överdrivna, ty förbunden – både underbefälets och underofficerarnas – »äro icke farliga det kunna vi tryggt försäkra». ⁴⁵

Pressen och förenings- och utskottsfrågan

Det var inte endast de lägre befälskårerna som i sina tidningar följde utvecklingen av »fallet Oxenstierna» och utskottsfrågan, utan även i Stockholmspressen var debatten intensiv och åsikterna gick tydligt isär.

I den konservativa pressen uppfattades Palmstiernas och utskottets handlande som felaktigt. Den upprördes över att Palmstierna vänt sig till en organisation som mer hade karaktären av en privat sammanslutning och detta dessutom »bakom befälets rygg». ⁴⁶ I Nya Dagligt Allehanda (NDA) frågade man sig om det var till gagn eller skada för staten, att »riksdagen alltmer övergår till ett systematiskt vädjande till underlydandes kritik av överordnade». ⁴⁷ I Nya Dagligt Allehanda menade man vidare, att handlings sättet bara underbläste »en rörelse, som till den svenska statens stora fara redan fått växa sig allt för bred inom en mängd statsinstitutioner». ⁴⁸ Enligt tidningen stred i många fall de åsikter som dessa organisationer hade mot statens intressen. Det var således det gamla konservativa argumentet som återkom i pressen och som den högre militära ledningen tidigare framfört. Argument hämtades från den s k organismteorin. ⁴⁹

I den konservativa pressen fick också krigsministern, chefen för 4:e arméfördelningen och överste Oxenstierna komma till tals. Deras uttalanden pekar entydigt i riktning mot att frågorna gällde officerskårens fortsatta och framtida ställning inom krigsmakten. Krigsministern O B Malm var rädd, att underofficerskåren skulle få en sådan makt gentemot »det lagliga befälet», underförstått officerskåren, att detta skulle undergräva disciplinen inom krigsmakten. General Warbergs yttrande hade samma andemening.⁵⁰

I ett inlägg i Stockholms Dagblad yttrade Oxenstierna bl a att han avsåg att skydda armén från »demokratische Umtriebe».⁵¹ Någon demokratisering inom krigsmakten var heller inte aktuell för krigsministern, vilken underströk att denna var så långt gången, som man inom officers- och konservativa kretsar kunde tänka sig. I en artikel i Stockholms Dagblad sade krigsministern, att officersrekryteringen var »så demokratiserad som gärna möjligt vore. Officersbanan är öppen för alla samhällsklasser. Börd eller förmögenhetsvillkor göra intet till blott den stadgade kompetensen i kunskaperna förefinnes.»⁵² Detta uttalande skall jämföras med ett uttalande som gjordes i Drabanten några år tidigare, där klasskillnader angavs som det avgörande för framgång i det militära.⁵³ Malms uttalande måste ha tett sig som absurd för de flesta utom för mycket konservativt tänkande människor, ty inom krigsmakten gjorde sig vid selskiftet klassamhället mer påmint än annorstädes i samhället.

De uttalanden som gjordes av Malm, Warberg och Oxenstierna visar återigen, att officerskåren såg sin privilegierade ställning hotad. I ett uttalande av krigsminister Malm ställdes frågan på sin spets. »Jag vill då först säga det att bland våra underofficerare finns många både hyggliga och duktiga män . . . Men på samma gång är det för vår armé av den allra största betydelse att icke dess officerskår sjunker i kvalitativt avseende.»⁵⁴ Klasstillhörighet och kvalitet var tydligen för krigsministern synonyma begrepp. I övrigt vittnar språkbruket om en synnerligen – om en omedveten – ned-sättande syn på det lägre befälet.

I den konservativa Stockholmspressens uppföljning av målet mot överste Oxenstierna framkommer ytterligare synpunkter som klargör deras inställning till det lägre befälets föreningsrätt. Nya Dagligt Allehanda såg Krigshovrättens frikännande av Oxenstierna med tillfredsställelse, då denne enligt tidningen handlat på grund av omsorg om ordning och tukt. Enligt tidningen borde alla vara överens om att »landet bär den dryga tungan för försvarsväsendet, för att hären skall vara ett starkt och fast redskap åt nationens vilja i tider, då ödesdigra avgöranden stå för dörren. Varje försök att minska denna nödvändiga fasthet i försvarsväsendets inre beskaffenhet motverkar direkt de av skattedragarna gjorda uppoffringarna och är alltså en dårskap.»⁵⁵ Nya Dagligt Allehanda försökte uppenbarligen här skapa en konflikt mellan å ena sidan de lägre befälskårernas fackliga strävanden och å andra sidan den civila befolkningen – läsarna av NDA – i hopp om att läsarna skulle se de lägre befälskårernas fackliga aktivitet som ett hot inte bara mot krigsmaktens organisation utan även mot samhället i övrigt. Den för de lägre befälskårerna viktiga principen om ökade demokratiska rättigheter gjordes av tidningen till en samhällsfara.

I den liberala och socialdemokratiska pressen var inställningen till denna problema-

tik en helt annan. I den fråga som gällde utskottets handlande var man enbart positiv. Frisinnade Svenska Morgonbladet (SvM) ansåg, att man hade gjort »ett alltför stort nummer» av det inträffade. Åtgärden att höra SUOF betraktades av Svenska Morgonbladet som »erkännansvärd», då utredningen på detta sätt skulle berikas och bli mer allsidig. Tidningen påpekade vidare, att ett enhälligt utskott stod bakom åtgärden, således även utskottets konservativa ledamöter.⁵⁶ Det senare hade helt förtigits i den konservativa pressen.

Dagens Nyheter intog en liknande hållning. Hela frågan var enligt Dagens Nyheter ett utslag av militarism, där krigsminister O B Malms påbud betecknades som »signala till upplösning av alla underofficerssällskap».⁵⁷

I Social-demokraten karakteriserades Oxenstiernas agerande som »oförsynt preuseri». I utskottsfrågan ansåg Social-demokraten, att utgången var av stor principiell betydelse, eftersom det var fråga om att utestänga utskotten från inhämtande av upplysningar.⁵⁸ »Rätten är således solklart på utskottets sida och att den över huvud taget kunnat förnekas vittnar endast om den övermodets och kastandans okunnighet, som ofta berett militära auktoriteter obehagliga påminnelser om var deras befogenheter börjar och slutar.»⁵⁹ Uttalandet av huvudredaktören C N Carleson visar att tidningen såg hela konflikten som en strid mellan militären – officerskåren – och de demokratiska principer som var vägledande för de lägre befälskårerna och riksdagens liberala och socialdemokratiska ledamöter.

Krigshovrättens dom ansågs av den liberala och socialdemokratiska Stockholmspressen vara ett utslag av den militära klass- och yrkesuppfattningen. I Dagens Nyheter ville man göra gällande, att domstolens utslag grundade sig mer på ett skyddande av ett klassintresse än på verklig rättsuppfattning. I Dagens Nyheter hette det: »Krigshovrättens acceptering av överste Oxenstiernas uppfattning . . . ger en bjärt bekräftelse på hur rätt de ha som säga att ingen genom domarens avläggande kan befria sig från den klass- och yrkesuppfattning som tillhör hans väsen.»⁶⁰ I Social-demokraten gjordes också gällande att domen dikterats av officerskårens intressen. Därför var utgången i Krigshovrätten väntad. Domen medförde enligt C N Carleson, att krigsmans föreningsrätt var »utelämnad åt rena godtycket, och disciplinen, tillskuren och tillämplad efter befälets mening triumferar i Krigshovrätten».⁶¹ Dagens Nyheter och Social-demokratens åsikter om Krigshovrättens dom var som vi tidigare sett inte obefogade, då samtliga militära ledamöter frikände Oxenstierna, medan den enda civila ledamoten ville fälla Oxenstierna för tjänstefel.⁶²

Högsta Domstolens beslut att erkänna underbefälets föreningsrätt fick ett blandat mottagande i Stockholmspressen. I Dagens Nyheter och Social-demokraten var man odelat positiv till beslutet. I Social-demokraten formulerades denna syn i följande ordalag: »På ett viktigt område har nu genom detta utslag gränsen utstakats för regementsbefälets disciplinära myndighet . . . att medborgerlig rätt ej upphör innanför kasernens portar.»⁶³ Enligt Dagens Nyheter var underbefälets föreningsrätt erkänd trots frikännandet av Oxenstierna.⁶⁴ Svenska Morgonbladet var något mer återhållsam och menade att den föreningsrätt som tillerkänts underbefälet inte fick missbrukas till skada för armén och flottan.⁶⁵

Den konservativa pressen var genomgående mycket kritisk till HD:s utslag. I Stockholms Dagblad var kommentarerna sparsamma, men tidningen konstaterade att Oxenstierna inte blivit åtalad.⁶⁶ Nya Dagligt Allehanda var däremot mer frispråkig och oroad över utslaget i Högsta Domstolen. Utslaget skapade »ett märkligt prejudikat». Tidningen skrev att »enligt det nu åstadkomna prejudikatet måste överste Oxenstierna återkalla sitt förbud, och regementsbefällets kontroll över regementets personals medlemskap i olika slag av sammanslutning synes, så vitt vi kunna förstå, bliva alldeles illusorisk. Vilka följder, som härav kunna uppstå, låter sig lätt tänkas. Ur den synpunkten är det icke utan bekymmer, som man har att motse konsekvenserna av det meddelade prejudikatet.»⁶⁷

Vilka dessa konsekvenser var framgick inte i tidningens kommentarer, men enligt en intervju med en icke namngiven högre officer var det disciplinen inom krigsmakten som i första hand skulle drabbas.⁶⁸

Ökade demokratiska rättigheter för underofficers- och underbefälskåren skapade således främst disciplinproblem. Som sagts tidigare var detta sannolikt inte det som mest oroade officerskåren. Genom erkännandet av de lägre befälskårernas föreningsrätt hotades officerskårens privilegierade ställning inom krigsmakten, eftersom underofficerare och underbefäl nu kunde få ett ökat inflytande över beslut som rörde krigsmaktens organisation och inre struktur. Ett inflytande som tidigare endast varit förbehållet officerskåren. Genom beslutet inleddes en process mot en ökad demokrati inom krigsmakten, där officerskårens totala makt och inflytande skulle komma att naggas i kanten.

Sammanfattning

I den historiska forskningen har tjänstemannarörelsens historia länge varit ett förbiset forskningsområde, trots att den många gånger kan visa upp väl så intressanta historiska skeenden. Ett sådant är den föreningsrättsliga strid som Svenska Underofficersförbundet (SUOF) och Svenska Underbefällets Riksförbund (SUBR) var inblandade i år 1909. När dessa organisationer bildades år 1907 respektive år 1908 väckte detta stort missnöje hos officerskåren, som såg organisationssträvandena som ett hot mot sin egen privilegierade ställning inom krigsmakten. Följden blev att man från officershåll förbjöd det lägre befälet att tillhöra organisationerna. Förbudet fick den dåvarande liberale partiledaren Karl Staaff att ifrågasätta om det inte fanns en fri föreningsrätt genom att anmäla överste E Oxenstierna för JO. Följden blev en lång rättslig process, som frikände Oxenstierna, men också erkände de lägre befälskårernas föreningsrätt.

I uppsatsen har jag försökt visa hur officerskåren kände sig hotad genom de lägre befälskårernas fackföreningssträvanden. I fackföreningssträvandena hos underofficers- och underbefälskåren fanns en möjlighet att officerskårens privilegierade ställning skulle raseras, genom att de lägre befälskåren via sina fackliga organisationer – SUOF och SUBR – kunde komma att få ett ökat inflytande i beslut rörande krigsmaktens organisation och struktur. Vid sekelskiftet var detta en

för officerskåren otänkbar situation, eftersom officerskåren ansåg att spörsmål som rörde krigsmakten skulle vara reserverade för fackmän, vilket var liktydigt med officerskårens sakkunskap.

I sina strävanden för bildande av fackliga organisationer stöddes de lägre befälskårerna av den liberala och socialdemokratiska Stockholmspressen, medan officerskårens och de konservativas talan fördes av den konservativa pressen.

Slutligen kan vi konstatera att tjänstemannarörelsens fackliga strävanden genom det här belysta exemplet hade att utstå samma problematik som den tidiga fackliga arbetarrörelsen. I samhällets och arbetsgivarens attityder mot fackföreningssträvandena bland tjänstemän – här representerade av underofficerare och underbefäl – finns många likheter, vilka inte kan förbises i det fortsatta studiet av fackföreningsrörelsens historia.

IN THE SHADOW OF THE GENERAL STRIKE. THE ARMY AND THE RIGHT TO FORM MILITARY UNIONS

In historical research, the history of the white collar workers' movement, although it can exhibit many rather interesting historical events, has long been a neglected field of research. One such event is the struggle over union rights in which the Swedish Association of Subalterns (SUOF) and the Swedish National Association of Non-commissioned Officers took part in in 1909. The establishment of these organisations in 1907 and 1908, respectively, aroused great discontent among officers, who saw the attempts at organisation as a menace to their own privileged status within the Army. The consequence was that the higher echelons of the military prohibited the subordinates from organizing. The prohibition made the leader of the Liberal Party, Karl Staaff, question whether there was freedom of association. The result was a lengthy judicial process, whereupon the right of association of the lower commanders was recognized.

The article attempts to demonstrate how the corps of officers felt itself menaced by the union movement among the lower commanders. The union movement risked erasing the privileged status of the officers, through the fact that the lower commanders, via their unions, might acquire greater influence concerning decisions about the organisation and structure of the army. At the turn of the century this was unimaginable for the officers, as they thought that questions concerning the army should be restricted to experts, i.e., the expertise of the officers. The liberal and the socialdemocratic press supported the lower commanders, while the conservative press spoke for the officers.

We can conclude finally that the union movement among the white collar workers had to suffer the same problems as the early blue collar workers' movement. In the attitudes of society and officers towards the union movement of subalterns and non-commissioned officers there are many similarities that cannot be neglected in the future study of the history of labor unions.

NOTER

1. F Croner, Tjänstemannakåren i det moderna samhället, Uppsala 1951; E Dahlström, Industri och arbetsorganisationer, i Svensk samhällsstruktur i sociologisk belysning, Stockholm 1967; N Elvander, Intresseorganisationerna i dagens Sverige, Lund 1969; A Nilstein, White-collar unionism in Sweden, I *White-collar trade unions*. Ed A Sturmthal, London 1966 och P Sandberg, Tjänstemannarörelsen, Stockholm 1969.
2. Se t ex Elvander, s 30 och Sandberg s 29 f. När det gäller den internationella litteraturen se t ex R M Blackburn och K Prandy, White-collar unionization: a conceptual framework, *British Journal of Sociology*, 16, 1965, R Crompton, Approaches to the study of white-collar unionism, *Sociology*, 10, 1976, B Goldstein, Some aspects of the nature of unionism among salaried professionals in industry, *American Journal of Sociology*, 20, 1955 och N Parry, Professionalism and unionization among the middle class: a conceptual problem for sociology, i J Garrard m fl, *The middle class in politics*, Farnborough 1978.
3. Denna koppling är mest uttalad hos amerikanska forskare som C Wright Mills, White-collar. The american middle class, London 1970. Men den återfinns även hos J Kocka, The First World War and the »Mittelstand»: German artisans and white-collar workers, *Journal of Contemporary History*, 1, 1973.
4. Se t ex G Heckscher, Staten och organisationerna, Stockholm 1946, men även hos Elvander, s 30.
5. Se t ex T Ericsson, I fosterlandets tjänst. En studie i den svenska arméunderbefälskårens fackliga strävanden 1901–1922, Umeå 1978 och B Westerhult, Underdåniga påtryckningar. Fögderitjänstemännens intressebevakning från 1800-talets början till år 1918, Lund 1969. Se även C Johannesson, En svensk tjänstemannaförenings utveckling under 1800-talet, *Statsvetenskaplig Tidskrift*, 2, 1979. Johannesson vill dock inte se ett mål som att höja folkskollärarnas sociala yrkesstatus som en rent facklig verksamhet. Ibid, s 88.
6. Se t ex Elvander, s 30 och Sandberg, s 29 f.
7. Se T Lindbom, Den svenska fackföreningsrörelsens uppkomst och tidigare historia 1872–1900, s 12.
8. V E Schedin, Svenska Underofficersförbundet 1907–1957, s 9. Angående de värvade truperna se t ex debatten i samband med 1901 års härordningsbeslut.
9. Se Ericsson, passim.
10. Ibid, s 27 ff.
11. Ibid, kap 6.
12. Schedin, passim.
13. Ericsson, s 27 ff.
14. Ericsson, s 41 f och Schedin, s 29 ff.
15. Denna föreningsverksamhet framträder främst hos SUbR.
16. Avtryckt hos Ericsson, bil 4 s 128 ff.
17. *Drabanten* nr 5 1909.

18. Ibid.
19. JO:s ämbetsberättelse 1910, s 30. Se *riksdagstrycket*.
20. St D 21/2 1909.
21. JO:s ämbetsberättelse 1910, s 26.
22. SFS 1881:55.
23. Enligt Tjänstgöringsreglementet för armén II, kap 1, § 4, mom 8, var regementschef »Konungen ansvarig för ordning och tukt inom det honom anförtrödda regementet». Cit i JO:s ämbetsberättelse 1910, s 31.
24. JO:s ämbetsberättelse 1910, s 40.
25. Ibid.
26. Erik Palmstierna gick över till socialdemokraterna 1911.
27. SFS 1866:27 § 46.
28. Palmstierna ger i sina memoarer en antydning om att andra personer stod bakom Oxenstiernas anmälan. Till saken hör också att Palmstierna var kapten i flottans reserv, men också släkt med Oxenstierna. Se E Palmstierna, Ett brytningsskede, s 113.
29. L Kihlberg, Karl Staaff. 2, s 158 och Palmstierna, s 113.
30. Utförligt hos Kihlberg, s 159 ff.
31. *Lantförsvarets kommandoexpedition arkiv*. Serie F V. Dossier omfattande ett flertal mindre ämnen. KrA.
32. Ibid.
33. De »förtroliga breven» är undertecknade den 23 och 24 februari.
34. H Meijer, Kommittépolitik och kommittéarbete, s 119 ff, 130 ff.
35. *Drabanten* nr 6 1909.
36. Jfr Oxenstiernas argument ovan s 85.
37. *Drabanten* nr 9 1909.
38. JO:s ämbetsberättelse 1910, s 40.
39. *Drabanten* nr 2 1910.
40. *Svensk Underofficerstidning* nr 8 1909.
41. Ibid, nr 19 1909.
42. Ibid.
43. Ibid.
44. Ibid, nr 30 1909.
45. Ibid, nr 38 1909.
46. St D 20, 21/2 1909. Jfr *AK prot* 27 1909, s 14. Arvid Lindman använder samma uttryck.
47. *NDA* 22/2 1909.
48. Ibid.
49. Se R Torstendahl, Mellan nykonservatism och liberalism, kap 4.
50. St D 21/2 1909.
51. Ibid.

52. Ibid.
53. *Drabanten* nr 9 1907.
54. *St D* 21/2 1909. Samma argument framfördes i debatten i samband med Sven Palmes motion. Se *FK prot* 46 1909 och *AK prot* 51 1909, s 93. I FK inlägg av friherre Beck-Fries, överstarna C-G Hult och C G Skytte samt greve A Douglas. Samtliga var högermän. I AK inlägg av ryttmästare Fleetwood, högern.
55. *NDA* 12/5 1909.
56. *SvM* 22/2 1909.
57. *DN* 20, 22/2 1909.
58. *Social-demokraten* 20, 22/2 1909. Jfr *AK prot* 27 1909 (Hj Branting).
59. *Social-demokraten* 22/2 1909.
60. *DN* 12/5 1909.
61. *Social-demokraten* 12/5 1909. Jfr *SvM* 23/9 1909.
62. Se ovan s 85.
63. *Social-demokraten* 23/9 1909.
64. *DN* 23/9 1909.
65. *SvM* 23/9 1909.
66. *St D* 23/9 1909.
67. *NDA* 22/9 1909.
68. Ibid 23/9 1909.